

AUTHOR:

Victor E d'Assonville

AFFILIATION:

Department of Historical and
Constructive Theology, Faculty of
Theology, University of the Free State;
RTS

CORRESPONDENCE TO:

Victor E d'Assonville

EMAIL:

vieddas.3@gmail.com

DATES:

Published: 15 Jan 2018

HOW TO CITE THIS ARTICLE:

d'Assonville, V.E., 2017. . KOERS —
Bulletin for Christian Scholarship,
82(2). Available at: <https://doi.org/10.19108/KOERS.82.2.2359>

COPYRIGHT:

© 2017. The Author(s).
Published under the Creative
Commons Attribution License.

“Sapere audite ...”¹

Melanchthon – sestiende-eeuse humanis en belangrike reformator²

Opsomming

Terwyl Philipp Melanchthon allerweë in wetenskaplike kringe in Wes-Europa sowel as die VSA erkenning geniet vir sy reuse bydrae tot die Reformasie en die Westerse universiteitswese, is hy in sommige dele van die wêreld, ongelukkig ook in Suid-Afrika, taamlik onbekend. Dikwels verdwyn hy in die skadu van Luther en Calvin. In eie reg was sy bydrae tot die hervorming van die kerk, sowel as die ontwikkeling van geesteswetenskappe en feitlik die volledige spektrum van wetenskappe in sy tyd egter só geweldig groot dat dit moeilik is om nie slegs in die oortreffende trap daarvan te praat nie. In hierdie artikel word doelbewus aandag aan die verhouding tussen sy rol as humanistiese geleerde in die sestiende-eeuse konteks en sy bydrae as kerkhervormer gegee, om sodoende meer insig oor die agtergrond van die komplekse reformasiegeskiedenis te bied.

Trefwoorde: Melanchthon, sestiende-eeuse humanisme, Reformasie, brugbouer, geesteswetenskappe, ‘ad fontes’, primêre bronne

Abstract

While Philip Melanchthon enjoys wide acclaim in scientific circles in Western Europe as well as the USA for his tremendous contribution to the Reformation and establishment of Western universities, he is unfortunately relatively unknown in some parts of the world, including South Africa. Often he recedes into the shadow of Luther and Calvin. In his own right his contribution to the sixteenth-century reformation of the church and the development of the Humanities – and in fact close to the entire spectrum of the sciences of his time – was so profound that it is hard not to acclaim him to the superlative degree. In this article, attention is deliberately given to the relationship between his role as humanistic scholar in the sixteenth century context and his contribution as church reformer, in order to provide more clarity on the context of the complexity of church reformation history.

Keywords: Melanchthon, sixteenth century humanism, Reformation, bridge builder, arts, ‘ad fontes’, primary sources

1. Melanchthon vs Luther?

Op die markplein in Wittenberg staan hulle daar op hulle voetstukke, die twee standbeelde.³ In hierdie kleinerige historiese universiteitstadjie is dit standbeelde van twee figure wat heelwat vir Wittenberg beteken het, maar nog meer. Nie net het albei in die sestiende eeu baie roem aan die beskeie Wittenberg verleen nie maar ook tot in die verste wyke van die destydse “Heilige Romeinse Ryk van die Duitse nasie” en oor sy grense heen was hulle buitengewoon bekend. In die hele Europa en selfs in die eeue wat sou

1 “Waag dit om wys te wees.” Uit die inougurele rede van Melanchthon in Wittenberg, 28 Augustus 1518, CR 11,25.

2 Hierdie artikel is 'n verdere verwerking van 'n bydrae in Van der Pol (2011), met toestemming van die redakteur en uitgewer (vgl. d'Assonville, 2011).

3 Vgl. Greschat (2010:7) vir hierdie beeld met betrekking tot die Melanchthonnavorsing in vergelyking met die Luthernavorsing.

kom tot vandag toe word albei wêreldwyd aan Wittenberg en aan die Reformasie verbind. Die twee figure wat uitgebeeld word, is natuurlik die twee beroemde Reformatore, kollegas en vriende: Martin Luther en Philipp Melanchthon. Ofskoon dit bekend is dat Luther fisies heelwat groter en sterker gebou was as die skraal en kleinerige Melanchthon, is die twee standbeelde min of meer ewe groot. Histories laat hierdie feit asook as hulle ligging 'n entjie uitmekaar op die markplein reg geskied aan sowel Luther as Melanchthon se onderskeie staanplekke in die kerkgeskiedenis. Albei die reformatoriese "reuse" se teologiese en intellektuele selfstandigheid in denke kom met hierdie uitbeelding tot uitdrukking – 'n individuele selfstandigheid ondanks hulle geloofsverbondenheid met mekaar en ondanks hulle eenheid in strewe (vgl. Neuser, 1961). Waar Luther en sy dapper optrede, byvoorbeeld op die Ryksdag van Worms in 1521 nog altyd sinoniem was met die deurbraak van die Reformasie, is dit Melanchthon wat op sy beurt in sy funksie as "brugbouer"⁴ die voortgang van die Reformasie, ook binne 'n heelwat breër opset as die kerklike, bevorder en uitgedra het.

In die geskiedskrywing was dit egter nie altyd die geval dat hierdie twee Kerkhervormers naas mekaar erkenning ontvang het nie. Nog tot vandag, vyf eeue later, bly Philipp Melanchthon as historiese figuur in die koppe en beelde van mense nog dikwels "die man in die skaduwee", menende in die skadu van Luther. Diegene wat beter bekend is met die Reformasiegeskiedenis besef dat hierdie "skadu"-idee oor Melanchthon in skerpe kontras is met die hoë respek wat Luther self vir sy jonger vriend en kollega gekoester het – 'n respek wat in die "boodskap" van die twee standbeelde in Wittenberg oorgedra word.⁵ Vir die verskraalde persepsie van Melanchthon en die onderwaardering van sy rol in die geskiedenis kan daar vele verklarings aangebied word, waarop hier nie verder ingegaan word nie. Dit is genoeg om te weet dat die geskiedenis van die Reformasie binne sy konteks van die sestiende-eeuse Europese gebeure heelwat ingewikkelder was, met veel meer kante, fasette en komplekse samehange waarin baie persone verskillende en beduidende rolle vervul het. Om die Reformasie net tot een of twee hooffigure of leidende Reformatore te beperk, is eensydig en verskralend. So is dit ook met Melanchthon. Naas Reformatore soos Luther, Calvyn, Zwingli, Bucer, Bullinger, Cranmer, Knox en andere beklee hy in eie reg 'n ereplek as werktuig in die hande van God, instrument waarmee die kerk gelei is tot reformasie *ad fontes* – terug na die bronne, na die Heilige Skrif, na die kerkvaders ...

2. Een man – vele fasette

Reformator, humanis, teoloog, filoloog, filosoof, *Wunderkind* (vgl. Aland, 1976), opvoedkundige, digter, geleerde ("scholar"/ "Universalgelehrter"), hervormer van die skool- en universiteitsstelsel, skrywer van handboeke, outeur van die *Confessio Augustana* en *Apologie*, eertydse medestander en latere opvolger van Luther, skrywer van die eerste reformatoriese "dogmatiek" (die *Loci communes*), kerkpolitikus, historikus, klassikus ... "praeceptor Germaniae" ... die titels en eretitels wat aan Melanchthon toegedig word, is legio. In 'n resente teologiese biografiese woordeboek word dit heel gelade geformuleer: "Melanchthon was die humanis onder die reformatore" (Suda, 2004:177-179). Enigeen wat hom in die reformasiegeskiedenis van die sestiende eeu ingrawe, weet egter dat die begrippe in hierdie uitspraak self vir 'n wye interpretasie oop is. Veral in die een-en-twintigste eeu word sowel onder "humanis" as "reformator" maklik en dikwels inhoude ingelees wat nie net anachronisties is nie maar in die konteks van die sestiende eeu geensins toepaslik nie.

4 Só lui die titel van die omvattende band onder redaksie van Frank van der Pol (Van der Pol, 2011): "Philippus Melanchthon – Bruggenbouwer."

5 In die Duitssprekende akademiese wêreld is dit, in teenstelling met elders, redelik algemeen bekend watter groot rol Melanchthon – ook in sy selfstandigheid naas Luther – in die vroeë Reformasiegeskiedenis gespeel het. Hoewel in Suid-Afrika taamlik onbekend, is daar by geleentheid wel aandag vir Melanchthon – vgl. bv. Van Wyk (2017).

3. Humanisme, Reformasie

Juis die “slagspreuk”, *ad fontes* (“[terug] na die bronne”), wat sy oorsprong vanuit die Italiaanse Humanisme het, dien in ’n heel bepaalde sin as tiperend vir hierdie Reformasie-medestander van Luther, Melanchthon, vir sy weg, werk en “Wirkung”. In die Italiaanse Humanisme in navolging van die Renaissance geld *ad fontes* as samevattende slagspreuk vir die opkomende geestelike stroming in sy betrokkenheid op die antieke bronne.

Ten grondslag aan die “humanisme” as geestesstroming van die vroeë sestiende eeu, met sy wortels so ver terug as tot die veertiende eeu in Italië, lê ’n bepaalde “pedagogiese konsep”, naamlik die konsep *humanitas*. Die naam *humanisme*, wat eers uit die negentiende eeu dateer, is juis van hierdie konsep afgelei. *Humanitas* verwys na ’n bepaalde menslike, geestelik-sedelike opvoedingsbenadering en word hoofsaaklik verstaan as ’n omvattende taal-literêre opvoeding wat op sy beurt verbind word met ’n intensiewe belangstelling in en omgang met die klassieke (Grieks-Romeinse) tyd en sy erfenis in terme van sy groot skrywers en digters. Die hoogtes wat in hierdie klassieke of antieke tyd bereik is, is deur die sestiende-eeuse humanisme as normatiewe kulturele voorbeelde beskou waarna in die eie tyd gestreef moet word. In hierdie sin het die protagoniste van hierdie geestesbeweging hulle met sterk oortuiging daarvoor beywer dat ’n hoë peil van opvoeding en kultuur net deur die konsekwente bemoeienis met die taal en literatuur van die Grieks-Romeinse antieke bronne (“fontes”) kon gedy. Hierdie strewe is nie as teenstrydig met die christelike geloof beskou nie, intendeel. Iemand soos Erasmus, die beroemdste humanistiese geleerde van die sestiende eeu, maar ook andere het dit as sentrale, onmisbare fondament vir die “ware” christendom gesien. (Vgl. Effe, 2009.)

As begaafde persoonlikheid op die breuklyn tussen die middeleeue en die aanbreek van die moderne epog verteenwoordig Melanchthon met sy lewenswerk die gemeenskaplike tussen die humanisme met sy klem op die terugkeer na die outentieke en die oorspronklike bronne aan die een kant en die Reformasie in die aanvangsjare aan die ander kant. Min persone, indien enige, het met soveel onvermoeide ywer soos Melanchthon hom vir bemiddeling tussen die humanistiese strewe na geleerdheid met kennis van die klassieke en die herstel (“reformasie”) van die kerk volgens die Skrif beywer. Hy is egter ook ’n verteenwoordiger van die oorgang tot die Reformasie en die latere – noodwendige – konsekwensie van skeiding van weë tussen die vroeë sestiende-eeuse humanisme en die Reformasie. By ander beroemde humaniste van die vroeë sestiende eeu, byvoorbeeld by Melanchthon se groot-oom aan moederskant, Johannes Reuchlin en spesifiek ook by Erasmus as dié toonbeeld van die sestiende-eeuse humanisme – beide tel direk en indirek onder sy aanvanklike leermeesters en rolmodelle – het dit egter nie tot hierdie finale konsekwensie van die Reformasie gekom nie; ’n konsekwensie wat uiteindelik van Rome se kant as ’n breuk voltrek is.

4. Erkennung vir sy humanistiese werk

Reeds uit die titels van sekondêre literatuur is dit duidelik hoe Melanchthon as humanis tot vandag toe nog erken en hoog geag word, byvoorbeeld “Der Humanist. Was Philipp Melanchthon Europa lehrte” (Birnstein, 2010); “Ad fontes! Zu den Quellen!” (tema van die permanente uitstalling in die Melanchthonhuis, Wittenberg – vgl. *Ad fontes!* 1997), “Melanchthon. Theologe, Pädagoge und Humanist” (Greschat, 2010), “Philipp Melanchthon, Glaube und Bildung. Texte zum christlichen Humanismus” (Schmidt, 1989) of “Humanismus und Europäische Identität” (as titel by *Fragmente Melanchthoniana* – vgl. Frank, 2009) ens. om maar enkele voorbeelde te noem.

Sy wetenskaplike belangstelling in die antieke is natuurlik heelwat vroeër al gewek. Ná aanvanklike onderrig in sy ouerhuis te Bretten by ’n private onderwyser, Johannes Unger, waartydens hy buiten lees en skryf ook die grondslae van Latyn geleer het, is hy op elfjarige ouderdom na Pforzheim, twintig kilometer ver. Daar het hy, terwyl hy by sy ouma aan

moederskant, Elisabeth Reuter (née Reuchlin) kon woon, 'n bekende skool⁶ besoek. Sy ouma se broer was die beroemde Johannes Reuchlin (1455–1522), die eerste Duitse humanistiese geleerde van naam. Reuchlin, 'n vriend van Erasmus, regsgeleerde sowel as digter, het in die besonder verder as Hebraïkus bekendheid in die hele Europa verwerf. In Pforzheim het Reuchlin gereeld met sy kleinneef Melanchthon kontak gehad. Trouens, laasgenoemde het nie net baie aan Reuchlin te danke gehad ten opsigte van stimulasie, ondersteuning en aanmoediging in die humanistiese studies nie, maar ook, sedert Maart 1509, die Griekse vorm van sy naam, naamlik “Melanchthon” (Grieks vir “swart grond” as weergawe van sy oorspronklike van, “Schwartzzerdt”). Daarmee het Reuchlin en Melanchthon hulle by die populêre gebruik van Duitse humaniste in die sestiende eeu, om hulle name te verlatiniseer of te vergrieks, aangesluit.

Nadat Philipp as twaalfjarige seun aan die Universiteit van Heidelberg ingeskryf het, verwerf hy sy *Baccalaureus Artium* (in die *via antiqua* – nog aan die skolastiek georiënteer) twee jaar later. Soos tydens sy vroeëre skooltyd het hy ook in Heidelberg al met humanistiese invloede te doene gekry, maar dit sou veral vanaf 1512 met sy studies vir sy *Magister Artium Liberalium* (dié slag in die *via moderna*)⁷ aan die Universiteit van Tübingen wees, waar hy heelwat meer aan die humanisme blootgestel sou word. Sy entoesiasme en voorkeur vir die humanistiese metodologie en benadering (in teenstelling met die skolastieke inslag van Tübingen se teologie in daardie stadium)⁸ het hom beetgepak. Saam met sy ouer studentevriend, Oekolampadius (1482–1531, veral later as Reformator van Basel bekend) het Melanchthon hom ywerig aan hierdie humanistiese studies toegewy, onder meer deur die lees van die oorspronklike tekste van (in plaas van sekondêre tekste oor) iemand soos Aristoteles. Die skrifte van Erasmus het by hierdie humanisties-georiënteerde studente ook 'n belangrike plek ingeneem. In Januarie 1514, enkele weke voor sy sewentiende verjaarsdag, het die jong Philipp met sy verwerwing van die *Magister* terselfdertyd die reg tot *Lectura* aan die Universiteit Tübingen verkry, dit wil sê die reg om te kan klasgee. Sy eerste voorlesings het oor Vergilius (70–19 v.C.) se *Aeneas* gehandel sowel as oor die *Komedies* van Terentius (tweede eeu v.C.). Vanaf 1516, nog nie twintig jaar oud nie, het Melanchthon ook die reg verkry om in die *retoriek* klas te gee – uit en uit 'n humanistiese vakgebied. Dit verbaas 'n mens nie dat hy hiervoor vir Cicero (106–43 v.C.) en Livius (59 v.C.–17 n.C.) nadergetrek het nie. Laasgenoemde is van betekenis wanneer Melanchthon se werk as geskiedkundige en spesifiek as kerkhistorikus aandag geniet, omdat Livius as een van die groot historici van die antieke tyd geag word. Beide klassieke tale, Grieks en Latyn, het hy dus baie deeglik onder die knie gekry, maar ook Hebreeus is grondig deur hom aangeleer.

Vir sy eerste wetenskaplike werk – 'n teksuitgawe van Terentius met 'n literêre inleiding in 1516 (vgl. CR 19,655–680) – het die tienerjarige van niemand minder nie as Erasmus die hoogste lof ontvang (CR 1,CXLVI – vgl. Scheible, 1992). Sy eerste uitgawe oor die Griekse grammatika (CR 20,3-180), wat later nog vele verdere verwerkings en uitgawes sou deurmaak (soveel soos 44 uitgawes altesaam in die eerste eeu), verskyn reeds in Mei 1518. Dat die een-en-twintigjarige Melanchthon in dieselfde jaar beroep is om die nuwe leerstoel vir Grieks aan die Universiteit in Wittenberg te beklee, was op grond van sy “jeugpublikasies” dus geensins

- 6 Die sg. “Lateinschule” van Pforzheim. Destyds was “Lateinschule” die beskrywing van 'n skool wat tot universiteitstoelating lei en waar benewens Latyn onder meer ook Grieks aangebied is.
- 7 Melanchthon sou lewenslank die filosofiese posisie van die Nominalisme (*via moderna*) handhaaf, in teenstelling met die Realisme van die *via antiqua* – beide posisies het uit die laat-Middeleeuse stryd oor die vraag van “universalia” of sg. abstrakte ideë ontwikkel.
- 8 Die skolastieke teologie en filosofie wat in die laat-Middeleeue tot groot hoogtes gevoer is en alle wetenskaplike studies aan universiteite oorheers het, het 'n bepaalde, sterk rasionalistiese, metodologie ten grondslag gehad waarin veral op grond van Aristoteles se logika deur bepaalde stappe van argumentasie gepoog is om tot wetenskaplike gevolgtrekkings te kom. In die proses het die primêre bronne in die agtergrond geraak en is meer op sekondêre outoriteite en hulle skolastieke uiteensettings van die hantering van wetenskaplike (waaronder teologiese en filosofiese) vraagstukke gekonsentreer.

verrassend nie. Vir hierdie beroep het 'n aanbeveling van Reuchlin die deurslag gegee. Benewens Grieks sou hy die res van sy lewe in Wittenberg ook Latyn, die Griekse en Latynse literatuur, retoriek, dialektiek, filosofiese etiek asook Bybelse eksegeese en teologie doseer. Kenmerkend was die verdere rol wat hy lewenslank as brugbouer sou vervul tussen kerk en opvoeding, tussen die klassieke en die Bybelse tale aan die een kant en die teologie aan die ander kant, tussen teologie en die ander wetenskappe, tussen die teologiese fakulteit en die fakulteit van lettere, tussen Wittenberg en Genève, tussen Luther en Calvyn. Reeds in sy inaugurele rede op 28 Augustus 1518, slegs drie dae ná sy aankoms in Wittenberg, bepleit Melanchthon 'n hervorming van universiteit en studiesisteen en lewer hy 'n pleidooi vir die humanistiese ideaal – die terugkeer na die antieke bronne. In hierdie rede van hom wat met groot entoesiasme ontvang is (CR 11,15-25), toon hy homself ook by uitstek as brugbouer deurdat hy 'n holistiese opvoedingskonsep bepleit, met tale, retoriek en dialektiek as kern daarvan.

Deur die loop van sy lewe sou talle filologiese werke van humanistiese aard volg – met ander woorde studies oor klassieke antieke tekste. Ook meer as 600 Latynse en meer as 50 Griekse gedigte uit sy hand het die lig gesien (Rhein, 1987 & Fuchs, 2008). Geen wonder nie dat sy lewenswerk in die veld van sestiende-eeuse humanistiese studies reeds tydens sy eie leeftyd en in die eeue daarna groot erkenning geniet het. Tog wys Hofmann daarop dat die filologiese werk van Melanchthon, onder meer as uitvloeisel van sy Griekse leerstoel wat hy tot die einde van sy lewe bekleed het, binne sy totale versamelde werke eintlik 'n beperkte deel (hoogstens sowat 'n vyfde) beslaan. Sy teologiese werk en sy werk oor Bybelse tekste se omvang en betekenis sou uiteindelik heelwat meer as sy humanistiese studies omvat (Hofmann, 2009) – wat laasgenoemde se waarde egter nie relatiewe nie. Met veiligheid kan geconstateer word dat sy bydrae tot die herontdekking van die waarde van antieke tekste en nuwe navorsing oor hierdie tekste sowel as die talle handboeke uit sy pen veral in die veld van die opvoedkunde geleë is. Sy enorme bydrae tot die hervorming van die skoolstelsel en universiteite binne Duitssprekende gebied en die uitwerking daarvan in die hele Europa is deur die eretitel *Praeceptor Germaniae* reeds tydens sy leeftyd erken. Melanchthon het nie moeg geword om te beklemtoon dat die klassieke tale vir enige studie 'n noodwendige voorwaarde behoort uit te maak nie. Programmaties was hierdie humanistiese strewe reeds in sy inaugurele rede uitgewerk.

Tog het Melanchthon – weliswaar onder invloed van Luther – nie gehuiwer om hom ook ten volle aan die saak en strewe van die Reformasie te wy nie. Bloot sy besondere bydrae as opsteller van die *Confessio Augustana* (CA) in 1530 en die daaropvolgende *Apologie* vir die CA is genoegsaam aanduiding hiervoor; daarmee saam sy besondere verhouding met sowel Luther as ander belangrike figure van die Reformasie, spesifiek Calvyn. Dat Melanchthon homself by die reformatories-teologiese oortuiging kon voeg “sonder om daarby sy humanistiese studies op te gee”, soos Hägglund (1983:192) dit in sy standaardwerk oor die dogmageskiedenis aandui, spreek boekdele, in die besonder vir sy rol as brugbouer. Reformator was hy dus inderdaad, ofskoon ook humanis in die opvoedkundig-wetenskaplike sin van die begrip.

5. Die mens, die wetenskap en die geskiedenis

5.1 Oorgang tot die Reformasie – die *Loci communes*

Die humanistiese ideaal het ingehou dat die mens verbeter word deurdat die sedes, die morele waardes, gereformeer word. As uitgesproke voorstander van hierdie strewe arriveer Melanchthon in die laat-somer van 1518 in Wittenberg as nuwe professor vir die Griekse leerstoel. Onder die invloed van Luther het hy spoedig die reformatoriese beginsels al meer en meer sy eie gemaak; veral 'n preek van Luther in April 1519 het daarby 'n besondere rol gespeel. Bekend is die uitspraak van Melanchthon wanneer hy 20 jaar later, in 1539, in 'n testament wat hy opgestel het, terugblik en betuig dat hy die evangelie van Luther

geleer het (CR 3,827).⁹ Spesifiek met die Leipzig Disputasie tussen Luther en Eck in Junie/Julie 1519 het Melanchthon tot finale duidelikheid oor en oortuiging van die reformatoriese beginsels gekom en van toe af ook in die openbaar as belangrike verteenwoordiger van die Reformasie tot die stryd toegetree. Die resultate van die Leipzig Disputasie is kort daarna meer radikaal deur Melanchthon tot in die volle konsekwensie deurgetrek, spesifiek wat die *sola Scriptura* betref (vgl. Neuser, 1957:30). By die verwerwing van 'n teologiese graad in Wittenberg (die *Baccalaureus Biblicus*, September 1519) toon sy stellings vir hierdie graad dat hy in bepaalde opsigte in hierdie stadium al verder en meer ingrypend as Luther dink. Voorbeelde hiervan is sy oortuiging oor die uitsluitlike gesag van die Skrif (Stelling 16), 'n gesag selfs bo dié van konsilies (stelling 17) (vgl. Melanchthon, 2011:18).

Melanchthon se beroemde *Loci communes*, ook bekend as die eerste protestantse dogmatiek, verskyn in 1521. In die eerste uitgawe kry 'n mens 'n indruk van sy worsteling om die humanistiese strewe te kombineer met die reformatoriese uitgangspunt van *sola fide*. Laasgenoemde hou in dat dit God is wat uit vrye genade deur die geloof red; daarby geskied die verwerkliking van die deug en 'n hoë morele karakter by die mens in vrye genade, nie uit eie verdienste nie. Ná 1521 sou Melanchthon die *Loci communes* 'n aantal kere verwerk en revideer met hersiene Latynse uitgawes wat in 1522, 1535, 1543 en 1559 die lig sien. (Ook in Duits was daar 'n aantal uitgawes.) In hierdie latere uitgawes kom Melanchthon tot verder-ontwikkelde selfstandige teologiese denke, ook ten opsigte van die antropologie. Nuanse en ander verskille met Luther kom aan die lig – onder meer die neiging van Melanchthon om Erasmus se idee van die vrye wil weer te nader en só weg van Luther se Bybelse posisie te beweeg. Hulle enge kollegiale, ja selfs vriendskaplike band en vertrouensverhouding deurstaan egter die toets van die tyd.

5.2 Die loci-metode

Die titel van hierdie belangrike teologiese werk was nie toevallig *Loci communes* nie. Hierin het Melanchthon naamlik die humanistiese *Loci-communes*-metode (soos ontwikkel veral deur Erasmus) op die teologie gaan toepas (Neuser, 1957:57 e.v.). *Loci communes* is algemeen-geldige etiese reëls waaraan elke uitspraak in 'n dialekties-retoriese proses getoets kan word. In plaas daarvan dat gepoog word om 'n geheel-samevattende en geslote uiteensetting van alle teologiese leerstukke op te stel, word eerder na spesifieke onderwerpe of begrippe (met teksverwysings) gesoek. Daarby handel dit ook oor 'n aktuele (besonder etiese) betekenis. Die feit dat bepaalde essensiële leerstukke soos byvoorbeeld die Christologie, die Godsleer, die eskatologie of die skeppingsleer in die eerste *Loci*-uitgawe ontbreek, hou nie daarmee verband dat hierdie temas nie wesenlik is of vir Melanchthon nie swaar genoeg geweeg het nie. Metodologies het hy eenvoudig nie daarna gestreef om volledig te probeer wees nie. In sy inleiding skryf hy: "Ons moet eerder die geheimnisse van die Godheid aanbid as om dit te bestudeer." Die *loci* word as hoofbegrippe of lyne beskou wat by die lees en verstaan van die Skrif van hulp is, onder meer deur die verskaffing van Bybelse teksverwysings. Op hierdie wyse is die filosofiese retoriek vanuit die humanisme in die teologie ingedra. Negatief sou gesê kan word dat Melanchthon in sy oorgang tot die Reformasie nie in sy geheel met die humanisme en humanistiese denkvorme – waaronder 'n humanistiese mensbeeld – kon breek nie. Optimistieser beoordeel sou 'n mens kon sê dat Melanchthon ook in hierdie opsig as "brugbouer" opgetree het. Nog 'n ander aspek kom egter hierby, ofskoon dit buite die bestek van hierdie bydrae val, naamlik dat Melanchthon later aan die einde van sy lewe weer as oorgangsfiguur tussen die reformatoriese teologie en die daaropvolgende protestantse ortodoksie fungeer.

5.3 Mensbeeld

Afgesien van die besondere teologiese en filosofiese ontwikkeling in denke wat daar by Melanchthon plaasgevind het, is daar enkele lyne ten opsigte van sy mensbeeld wat belangrik is weens die invloed daarvan op die reformatoriese denke as geheel. Veral in sy

9 CR 3,827: "Ago autem gratias Reverendo D. Doctori Martino Luther, primum, quia ab ipso Evangelium didici ..."

latere werke is ook hier 'n onderskeid waarneembaar, deurdat hy humanistiese ideale en bybelse antropologie met mekaar wil versoen. Aanvanklik, in byvoorbeeld die 1521-uitgawe van sy *Loci communes*, is dit egter nog nie die geval nie en is sy aansluiting by Luther nog sterker.

As uitgangspunt aanvaar Melanchthon dat die mens deur God as Skepper met bepaalde vermoëns beklee is om rasioneel te kan dink. God se oorspronklike doel met die mens is dat die mens Hom moet ken en aanbid. Die sondeval het tot verdorwenheid gelei, met gepaardgaande verduistering en twyfel by die mens. 'n Aanhaling uit die *Apologie* wat Melanchthon in 1530 vir die *Confessio Augustana* geskryf het en waarin hy die geloof oor die erfsonde uiteensit, illustreer hierdie uitgangspunt:

Daarom het die oorspronklike geregtigheid ingehou dat nie slegs die liggaamlike kwaliteite verdorwe is nie, maar ook hierdie gewes, naamlik die ware kennis van God, ware liefde tot en vertrouwe in God ... (CR 27,424.)¹⁰

Volgens hom het alle mense nogtans 'n wete van God sowel as 'n bewustheid van goed en kwaad. Die belofte van God Drie-Enig is egter net deur sy openbaring gegee. Hierdie openbaring van God, sy evangelie, beklee daarom 'n wesenlike plek. Die openbaring is egter in 'n boek, die Skrif, neergelê, daarom is bepaalde instrumente nodig om dit te kan ontsluit. Nie net kennis van die tale (Grieks en Hebreeus) nie, maar ook die filosofiese wetenskappe (grammatika, dialektiek, retoriek) is hierin onontbeerlik. In die eksegetiese word daarom die algemeen-filologiese metode gevolg, in erkenning van die literêre vorm van die teks. Deur die ordening van dit wat geopenbaar is volgens die *loci*-metode, in aansluiting by Erasmus se metodeleer, word name en struktuur van die *loci* (hoofbegrippe) in die Skrif gesoek en vasgestel, veral in die Romeinebrief (vgl. Scheible, 1992). Romeine is immers volgens Melanchthon die "samevatting van die christelike verkondiging" (*doctrinae christanae compendium*).

In sy *Loci communes* wys Melanchthon daarop dat God wil hê dat die mens Hom deur die skepping moet ken. Dit begrond natuurwetenskaplike studies. Die evangelie, die openbaring van God is egter noodsaaklik om natuurwetenskaplik foute en dwalinge te vermy soos byvoorbeeld die ewigheid van materie, die noodwendigheid van kausaliteit of atomistiese toeval.

Die eerste uitgawe van die *Loci communes* begin met 'n antropologiese deel. Ná die behandeling van die *affectus* van die mens, spesifiek ook die vrye wil en die sonde, hanteer hy verder temas soos die wet, die evangelie, die genade, die regverdigmaking, geloof, onderskeid tussen Ou en Nuwe Testament, afskaffing van die wet, sakramente, owerheid, ens. Die *affectus* ("affekte") is in hierdie verband baie belangrik. Dit dui op iets soos die "staat"/"status" (verskillende "state" of "toestande") of die "kragte" van die wil. Voorbeelde daarvan is iets soos honger, dors, haat, hoop, vrees of hartseer. 'n Mens kan jou nie (of baie moeilik) daarteen verset, ook selfs dan wanneer jy dink jy slaag daarin. Met hierdie leer van *affekte*, in sy aansluiting aan dié van Duns Scotus en Thomas, verbind Melanchthon dan die antropologiese kennis wat hy vanuit die Romeinebrief verkry (Lohse, 1998:74). Die uitdruklike afwysing deur Melanchthon van die mens se vrye wil in 1521 beteken nie dat die mens nie die keuse in uiterlike dinge het, byvoorbeeld om as burger aan jou roeping te voldoen nie. Dit behels wel die onvermoë tot die goeie, en die onvermoë om tot heil te kan kom. Aan laasgenoemde sou hy ook later steeds vashou. Waar hy in 1521 nog oortuig is daarvan dat die mens oor geen vrye wil beskik nie, is die direkte invloed van Luther op sy denke duidelik. By Luther is hierdie oortuiging teologies begrond. By Melanchthon egter berus dit meer op empiriese waarneming en leen dit dus filosofies sterker aan by 'n vorm van determinisme.

¹⁰ CR 27,424: "Itaque iusticia Originalis habitura erat non solum aequale temperamentum qualitatum corporis, sed etiam haec dona, noticiam Dei certiolem, timorem Dei, fiduciam Dei, ..."

Later sou Melanchthon oor hierdie vraag, of die mens 'n vrye wil het, 'n groter afstand van Luther inneem en sy eie aanvanklike standpunt in hierdie opsig relativer. Die determinisme van die *Loci communes* se 1521-uitgawe sou hy prysgee en vanaf 1527 het hy 'n tipe middelpunt tussen Luther en Erasmus ingeneem, of anders gestel, hy weerhou hom daarvan om óf vir Luther óf vir Erasmus kant te kies. Hy ontwikkel 'n eie konsep van onvrye wil sowel as vryheid van wil, van onvermoë om enigsins tot sy heil te kan bydra sowel as vermoë om goed te doen. Hy onderskei tussen twee vlakke, die geestelike en die wêreldse. By die geestelike het die mens geen vrye wil nie, by die wêreldse het die mens die wil tot verantwoordelikheid. Om die gevaar te vermy dat daar nou tussen twee gebiede onderskei sou word wat onafhanklik van mekaar bestaan, dié van openbaring en dié van die verstand, is sy oplossing om beide vlakke of gebiede in die regverdigmakingsleer in te bind. Hierdie oortuigings van hom hang saam met die ontwikkeling van sy wetsbeskouing en word heelwat later (vgl. onder meer die 1543-uitgawe van sy *Loci communes*) verder uitgewerk in sy beklemtoning van die eis van gehoorsaamheid aan die Woord (die *tertius usus legis* – sg. derde gebruik van die wet) as noodwendige uitvloeisel van die regverdigmaking.

'n Ander besondere klemverskuiwing by Melanchthon in sy *Loci* van 1521 – teenoor sy vroeëre geskrifte – is egter ook die feit dat hy nie meer bloot deur die studie van die klassieke tale 'n vernuwing of hervorming van die wetenskappe en die kerk verwag nie. Hier kom sy verskuiwing vanaf die vroeë sestende-eeuse humanistiese ideaal na die reformatoriese oortuiging tot uitdrukking. Die “deugde” is nog sentraal vir hom, maar hy sien nou 'n ander weg wat daarheen voer. Nie die deugde of die morele sedes as sodanig is nou in die middelpunt nie, maar die regverdigmaking van die mens deur genade en geloof alleen – wat dan wel lei tot die hoër morele verantwoordelikheid, die “deugde”.

5.4 Wetenskapsopvatting en die humanistiese ideaal

Reeds op een-en-twintig, in sy inougurele rede van 1518 (CR 11,25-25) ontvou Melanchthon die grondbeginsels van sy wetenskapsopvatting. Met nadruk wys hy die metodologie en die denkwys van die middeleeuse skolastiek af, waar meer op sekondêre kommentare en sekondêre uitbreidings as op brontekste in die oorspronklike tale teruggeval is. In sy redevoering maak hy van historiese argumente vanuit die humanistiese beweging gebruik. Indringend klink sy pleidooi vir die hervorming van die hele opvoeding- en universiteitsstelsel. Binne die raamwerk van die *Trivium* (die eerste drie van die sewe *liberales artes* – vrye kunste/vakke), naamlik *grammatika*, *logika* en *retoriek*, moet die studie plaasvind, waarby daarna gestreef word om die antieke bronne sonder die latere “vervalsing” daarvan deur sekondêre toevoegings te bestudeer. In hierdie hervorming waarvoor Melanchthon pleit, staan die studie van die bronne, naamlik die antieke (klassieke) skrywers sowel as die Skrif, in die sentrum. Onder geen omstandighede kan van die primêre bronne afgesien word nie. Die bemeestering van die klassieke tale (Grieks en Latyn, waarby Hebreeus dan ingereken word) open die toegang tot hierdie bronne en is daarom absoluut noodsaaklik vir wetenskapsbeoefening in die algemeen en vir teologie in die besonder. By die kennis van hierdie tale gaan dit ook oor die beheersing van die filologie, grammatika, retoriek, gebruikmaking van semantiese hulpmiddels

As deel van die humanistiese ideaal beklemtoon Melanchthon die morele doelstellings van die opvoeding en studie. Volgens hom is daar geen ander weg wat meer gepas is om die jongmens tot liefde vir die waarheid en getrouheid te lei as die wetenskappe nie. Dit gaan vir hom nie oor die wetenskap as sodanig nie, maar om wetenskap ter wille van die karakter van die individu. “Niks is meer geskik om in gesindheid en karakter tot verbetering te lei nie as die wetenskappe” (CR 1,53). Daarby benadruk hy “beskeidenheid” as die belangrikste deug van iemand wat gestudeer het. Hierdie aspek en die strewe na 'n etiese verbetering wat uit Melanchthon se hele voordrag blyk, is kenmerkend vir die humanistiese ideaal van die vroeë sestende eeu.

Vir die Melanchthon wat in 1518 in Wittenberg aankom, is Erasmus van Rotterdam nog die rolmodel van die christelike humanisme. Hy koester die oortuiging dat 'n verbetering van

sedes deur die studie van die antieke bronne en die Skrif bewerkstellig word. Onder die invloed van Luther en veral ná die Leipzig Disputasie tussen Luther en Eck sou hy die volle konwekwensie deurtrek na die reformatoriese insig van verlossing alleen deur die geloof (Neuser, 1957:26 e.v.).

In die verdere ontwikkeling en uitbouing van sy teologie het hy in sy metodologiese benadering steeds baie nadruk gelê op die voorwaarde van algemene opvoeding – daarmee word veral die humanistiese klem op kennis van die klassieke tale bedoel – vir die teologie. Ter wille daarvan dat die verkondiging nie aan die algemene “barbarisme” (onkunde) prysgegee word nie, is en bly kennis van tale en die filosofie (dus omvattend die ander wetenskappe) ’n voorvereiste vir teologiese studies.

5.5 Retoriek

Dit is egter in Melanchthon se siening en bevordering van die retoriek as wetenskaplike dissipline wat aspekte van sy wetenskapsbeskouing nog duideliker tot uitdrukking kom. As uitvloeisel van sy entoesiasme oor die humanisme, veral sedert Tübingen, het hy sy wetenskapsovatting en sy hoë waardering vir die retoriek ontwikkel. Reeds as student in Tübingen het hy al aan sy eerste handboek oor die retoriek gewerk. In 1519, toe hy intussen al na Wittenberg verhuis het, verskyn hierdie boek, *De rhetorici libri tres*. Die boek dra hy – soos wat op grond van die tema vermag kan word – aan Erasmus en Reuchlin op, die twee groot eksponente van die retoriek van die vroeë sestiende eeu. Hy dra die boek egter ook aan Luther op – ’n belangrike nuwe lyn kom na vore – omdat Melanchthon hom as een van die belangrikste intellektuele figure van die tyd huldig. In *De rhetorici libri tres* ontwikkel hy die eerste keer sy *loci*-metode. Daarby wil hy die eenheid tussen die retoriek en die dialektiek behou, in teenstelling met die laat-Middeleeue toe die dialektiek tydens die skolastiek verdorwe geraak en die retoriek feitlik verlore gegaan het. Ook hier geld van die dialektiek dat dit die ideaal van die hervorming van sedes moet dien; die retoriek is dan so te sê die uitvoerende orgaan daarvan.

Melanchthon se wetenskapsopvatting en sy bydrae tot die bevordering van die humanistiese metodologie, spesifiek van die retoriek, tesame met sy korreksie van die dialektiek hang ten nouste met mekaar saam. Vir Melanchthon is die retoriek nie bloot ’n oefening in die retoriese *kuns* nie, maar as sodanig dié metode van die wetenskap (Wels, 2007), of, anders gesê, vir hom is retoriek die samevatting van sy wetenskapsteorie. In sy beskouing van die retoriek sluit Melanchthon dus nie by die histories-filosofiese begrip aan nie, waar die retoriek eerder as “kuns” (Latyn – *ars*; in Grieks – *tegniek*) beskou word (sedert Plato), as wat dit as ’n wetenskap gesien word. In teenstelling met laasgenoemde siening sluit Melanchthon in sy oortuiging meer by iemand soos die humanis Rudolf Agricola (1444-1485) aan, wat retoriek nie as *tegniek* nie maar as deskriptiewe kennis, as wetenskaplike dissipline sien, waarin die prosesse van kommunikasie tussen mense bestudeer word. Eers in die tweede instansie word met retoriek dan die “kuns” of “tegniek” bedoel wat sprekers gebruik om ’n bepaalde boodskap oor te dra. Retoriek is dus op soortgelyke wyse ’n wetenskaplike dissipline as grammatika, waarin dit oor die deskriptiewe wetenskaplike ondersoek van taal en taatgebruik gaan. Dit gaan in die retoriek egter ook nie slegs oor die wetenskaplike ondersoek van die kommunikasieprosesse nie, maar, saam met logika, behels die retoriek vir Melanchthon in die omvattende en algemene sin van die woord ook die metodologie van wetenskap as sodanig (Wels, 2007). Die retoriek beklee die eerste plek onder die belangrike vakke (vgl. Kuropka, 2010:26). Met sy bevordering van die wetenskaplike grondslae van die retoriek het Melanchthon hom veral vir die beheersing van die stof en vir die vermoë van uitdrukking of formulering beywer.

In hierdie verband berus Melanchthon se siening van retoriek op ’n bepaalde mensbeskouing, waarby die verdorwenheid van die mens as gevolg van die sondeval ’n wesenslike plek inneem. Deur bewustelik die verwoestende effek van die erfsonde in ag te neem, is die bydrae van die retoriek daarin geleë dat in die kommunikasie tussen mense die saaklike inhoudelike aspekte van argumente van die emosionele onderskei word. Deeglike

opleiding in die retoriek is dus onontbeerlik as bydrae tot die effektiewe funksionering van gemeenskappe en die burgerlike samelewing, spesifiek in politieke kwessies en diskussies.

5.6 Vader van die protestantse historiografie

Melanchthon het in sy tyd feitlik alle wetenskapsgebiede op die hoogste kennisvlak beheers, ook die natuurwetenskappe, byvoorbeeld wiskunde en astronomie. In die besonder kan egter op sy leidinggewende akademiese werksaamheid op die terrein van die geskiedskrywing gewys word. Van jongs af het die historiografie hom na aan die hart gelê. Ook Reuchlin het sy jong neef op die besondere betekenis van die geskiedenis gewys. Die werk wat Melanchthon as tienerstudent in Tübingen by die drukker Thomas Anshelm as proefleser en redaksionele assistent gedoen het, spesifiek met die uitgee van die wêreldkroniek van die historikus Johannes Nauclerus in 1516 – moes spore op die jong ontvanklike gees nagelaat het.

Met sy inouguerele voordrag in 1518 het hy, te midde van 'n uitvoerige uiteensetting van wat wetenskap behoort te wees en hoe belangrik die studie van die primêre bronne uit die antieke tyd is, in geweldige loftaal oor die geskiedskrywing gepraat. Volgens hom is die geskiedskrywing so te sê onontbeerlik vir die geestelike opvoeding. Hy sou baie graag alle lofredes uitspreek wat die totale omvang van die kunste (geestelike wetenskappe) en wetenskappe (in die algemeen) toekom (CR 11,23-24):

... Die hele familie van kunste en wetenskappe het hulle oorsprong in die geskiedskrywing ... (CR 11,23.)¹¹

Hieruit is duidelik watter prominente plek die geskiedskrywing in Melanchthon se wetenskapsbeskouing ingeneem het. As geskiedenisrywer maar ook as dosent in geskiedenis was hy in sy eie tyd baie hoog aangeslaan. Die ouere indeling van die geskiedenis in die "Ou (Vroeë) Tyd", die "Middeltyd" ("eeue") en die "Nuwe Tyd", wat vandag in die breë sin nog gebruiklik is, het deur sy werk inslag gevind. Veral in die antieke geskiedenis was hy 'n groot spesialis. Sedert 1532 het sy verwerking van Johann Carion (1499-1537) se boek oor die wêreldgeskiedenis (vgl. CR 12,706-1094) verskyn. Melanchthon sou die *Chronicon Carionis* deurgaans hersien en verwerk, tot sy volledig hersiene uitgawe daarvan in 1558-1560 wat grotendeels van die oorspronklike afwyk. In opvolging van Melanchthon is die *Chronicon Carionis* deur sy (Melanchthon se) skoonseun, die wiskundige en mediese dokter Caspar Peucer (later ook professor vir Poësie en Geskiedenis in Wittenberg) hersien en met verdere volumes uitgebrei. Dit het 'n standaardwerk vir die geskiedenis geword.

Melanchthon se invloed op die historiografie is tot in die huidige tyd merkbaar (Bollbuck, 2009), byvoorbeeld beginsels soos die onderskeid tussen kerk- en wêreldsgeskiedenis, die strewende dat die geskiedskrywing direk op die primêre bronne moet berus, asook die verband tussen universele en plaaslike of streeksgeskiedenis. Hy het die geskiedenis as heilsgeskiedenis gesien wat deur God beskik is, strekkende vanaf die skepping tot met die wederkoms van Christus wat voor die deur is.

Met sy rede by die offisiële herdenkingsdiens nadat Luther oorlede is en weer enkele jare later by die herdenking van Luther se geboorte toon Melanchthon weer hoe hoog hy die geskiedenis ag, deurdat hy Luther binne die raam van die kerkgeskiedenis as skakel in die ry van waarheidsgetuies van die evangelie deur die eeue plaas – saam met profete soos Jeremia en Jona. Met vrymoedigheid kan by Bollbuck (2009) wat Melanchthon se rol in die ontstaan van die protestantse geskiedskrywing huldig, aangesluit word.

11 CR 11,23: "... Eo, ni fallor, significatum, ex historia omne atrium genus manare ..."

6. “Werktuig in God se hande”

Vele lofredes het Melanchthon van sy prille jeug af tot ná sy dood in 1560 ingeoes. Net so was hy – dikwels ten onregte en veral ná die dood van Luther – die skyf van beswaddinge gewees. Maar wanneer sy pleidooi van “ad fontes”, om terug te gaan na die primêre bronne, op sy eie lewensgeskiedenis toegepas word, ontbloom dit ook die onregmatige omgaan met die geskiedenis deur vele van sy teenstanders en kritici. Op 15 Mei 1560, nog nie vier weke nadat Melanchthon oorlede is nie, hou een van sy en Luther se voormalige studente, professor Jakob Heerbrand, die herdenkingsvoordrag in Tübingen (vgl. CR 10,293-313). By alle lof vir die buitengewoon, ja geniale geleerde humanis en reformator, beklemtoon Heerbrand die rol van Melanchthon wat, saam met Luther, as instrument van God in die reformasie van sy kerk gebruik is. As menslike en christelike rolmodel met ‘n diep geloof in God het Melanchthon God waarlik uit sy geopenbaarde Woord leer ken. In die sin van Melanchthon fokus Heerbrand in sy gedenkrede uiteindelik op die hemelse troos dat die Seun van God, wat as Middelaar aan die regterhand van God die Vader sit, alles beskik en lei. Nie verniet het Psalm 119:105 altyd ‘n sentrale plek by Melanchthon ingeneem: “U Woord is ‘n lamp vir my voet.”

7. Literatuur

- Ad fontes! Zu den Quellen!* 1997. Katalog zur Dauerausstellung im Melanchthonhaus. Wittenberg: Melanchthonhaus.
- Aland, K. 1976. Die Reformatoren. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn.
- Birstein, U. 2010. Der Humanist. Was Philipp Melanchthon Europa lehrte. Berlin: Wichern.
- Bollbuck, H. 2009. Universalgeschichte, Kirchengeschichte und die Ordnung der Schöpfung. Philipp Melanchthon und die Anfänge der protestantischen Geschichtsschreibung. In Günter Frank, Hrsg., *Fragmenta Melanchthoniana*, Bd. 4: Humanismus und Europäische Identität. Ubstadt-Weiher/Heidelberg/Neustadt a.d.W./Basel: Verlag Regionalkultur. S. 126-152.
- CR [=Corpus Reformatorum]
- kyk
- Melanchthon, Philippus. 1834-1859.
- d'Assonville, Victor E. 2011. Melanchthon, de reformator-humanist. In Van der Pol, Frank, red., *Philippus Melanchthon – Bruggenbouwer*. Kampen: Kok, 43-59.
- Effe, B. 2009. Der Bildungswert der antiken Literatur: Melanchthons humanistisches Plädoyer. In Frank, Günter, Hrsg., *Fragmenta Melanchthoniana*, Bd. 4: Humanismus und Europäische Identität. Ubstadt-Weiher/Heidelberg/Neustadt a.d.W./Basel: Verlag Regionalkultur. 113-123.
- Frank, G.H.G. 2009. *Fragmenta Melanchthoniana: Humanismus und Europäische Identität Band 4*. Ubstadt-Weiher: Verlag Regionalkultur.
- Fuchs, T. 2008. Philipp Melanchthon als neulateinischer Dichter in der Zeit der Reformation. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Greschat, M. 2010. Melanchthon. Theologe, Pädagoge und Humanist. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Hägglund, B. 1983. Geschichte der Theologie. Ein Abriß. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.
- Hofmann, H. 2009. Melanchthon als Interpret antiker Dichtung. In G. Frank, Hrsg., *Fragmenta Melanchthoniana: Humanismus und Europäische Identität*, Bd. 4. Heidelberg/Basel: Verlag Regionalkultur. 97-112.
- Kuropka, N. 2010. Melanchthon. Tübingen: Mohr Siebeck. (UTB Profile.)
- Lohse, B. 1992. Dogma und Bekenntnis in der Reformation: Von Luther bis zum Konkordienbuch. (In Andresen, C. & Ritter, A.M., Hg., *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, Band 2. Überarbeitete und ergänzte Ausgabe. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (UTB). 1-164.)
- Melanchthon, P. 1834-1859. *Philippi Melanchthonis Opera quae supersunt omnia. Carolus Gottlieb Bretschneider et Henricus Ernestus Bindseil ediderunt, [= CR 1-28]. In Corpus Reformatorum, Vol I-XXVIII. Halis Saxonum / Brunsvigae: C.A. Schwetschke et filium.*

- Melanchthon, P. 2011.2 [1519]. Baccalaureatsthesen. In Michael Beyer, Stefan Rhein und Günther Wartenberg, *Hg.*, Melanchthon Deutsch II: Theologie und Kirchenpolitik. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt. 17-19.
- Neuser, W.H. 1957. Der Ansatz der Theologie Philipp Melanchthons. Neukirchen: Neukirchener.
- Neuser, W.H. 1961. Luther und Melanchthon - Einheit im Gegensatz. Ein Beitrag zum Melanchthon-Jubiläum 1960. In Theologische Existenz heute, Neue Folge Nr. 91. München: Chr.Kaiser Verlag.
- Rhein, S. 1987. Philologie und Dichtung: Melanchthons griechische Gedichte (Edition, Übersetzung und Kommentar). (D.Phil.-proefschrift. Universität Heidelberg, mikrofiche-weergawe, 1992.)
- Scheible, H. 1992. Melanchthon, Philipp (1497-1560). In Müller, Gerhard, *Hrsg.*, Theologische Realenzyklopädie (TRE) XXII, 371-410.
- Schmidt, G.R. 1989. Philipp Melanchthon, Glaube und Bildung. Texte zum christlichen Humanismus. Stuttgart: Reclam.
- Suda, M.J. 2004. Philipp Melanchthon. In Vinzent, Markus, *Hrsg.*, Theologen. 185 Porträts von der Antike bis zur Gegenwart. Stuttgart/Weimar: Metzler, 177-179.
- Van der Pol, F. *red.* 2011. Philippus Melanchthon – Bruggenbouwer. Kampen: Kok.
- Van Wyk, I.W.C. 2017. 'Philipp Melanchthon: A short introduction'. *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies*, 73(1), a4672, <https://doi.org/10.4102/hts.v73i1.4672>
- Wels, V. 2007. Die historische Bedeutung von Melanchthons Rhetorik. In Günter Frank und Sebastian Lalla, *Hrsg.*, *Fragmenta Melanchthoniana*, Bd. 3: Melanchthons Wirkung in der europäischen Bildungsgeschichte. Heidelberg/Ubstadt-Weiher/Weil a. Rhein/Basel: Verlag Regionalkultur. S. 229-237.